

KÖSZÖNTÉS

Ez a születésnapjára szánt írás már nem kerülhetett Heller Ágnes kezébe: közvetlenül a lapszám nyomdába adása előtt értesültünk tragikus hirtelenséggel bekövetkezett haláláról. Bővebb megemlékezés munkásságáról a következő számban jelenik meg. (*A szerk.*)

WEISS JÁNOS

Heller Ágnes és a *Magyar Filozófiai Szemle* Kis magyar filozófiatörténet

Áginak, a 90. születésnapra

I. BEVEZETÉS

A *Magyar Filozófiai Szemle* 1957-ben indult útjára; a főszerkesztő Fogarasi Béla volt, a szerkesztőbizottság tagjai pedig az akkori magyar filozófiai élet legjelentősebb alakjai: Heller Ágnes, Lukács György, Mátrai László, Molnár Erik és Szigeti József. Szerkesztőként pedig egyedül Heller Ágnes van feltüntetve; az első lapszám összeállítása és gondozása így kimondottan az ő munkájának tekinthető. És még a beköszöntőről is sejthetjük – bár a főszerkesztő jegyzi –, hogy magán viseli Heller keze nyomát. A szám érezhetően a forradalom árnyékában, de talán még inkább a Petőfi Kör filozófusvitájának hatása alatt áll.

Ebben a vitában a legtöbben arra panaszkodtak, hogy a filozófiai élet sajnálatos módon szétesett: az egyik oldalon állnak azok, akik a filozófiát pusztán apologetikus ideológiának tekintik, a másikon pedig azok, akik a tudományos kutatás értelmében művelik. A vitában Hermann István mondta:

Azt is meg kell [...] mondanom, hogy valóban rossz helyzet állt elő itt a filozófiai oktatók és oktatás számára. Igen sokan beszéltek arról, hogy két front volt, és ez rendkívül egészségtelen. De minek következtében alakult ki ez a két front? Nyilvánvalóan annak következtében, hogy más elvek voltak az egyik fronton, más elvek a másik fronton. (Hegedűs B. – Rainer M. 1989. 46.)

Aztán Hermann nem a két elvről beszél, hanem átugrik egy fontos következményre: az egyik fronton tudták, hogy olvasni és tanulni kell, a másikon csak

azt, hogy hinni és tanítani. A beköszöntőben olvashatjuk: „A dogmatikus módszerek alkalmazása különösen a filozófia egyetemi oktatása terén okozott sok kárt. A filozófiai kutatás terén lényegileg eddig is sikerült megakadályoznunk a dogmatizmus és a személyi kultusz érvényesülését.” (Fogarasi 1957a. 1.) Vagyis: a dogmatizmus és a személyi kultusz csak az oktatásban tudott ártani, a kutatás „frontján” minden rendben van. Egy folyóirat hasábjain ezzel nem kell törődni; van abban némi rezignáció, ha azt mondjuk, hogy mi csináljuk a dolgunkat, csak arra kell vigyázni, hogy a dogmatizmus szempontjai ne szivárognak be a kutatásba és e lap dolgozataiba. „Folyóiratunk feladata a dogmatizmustól és a vulgarizálástól mentes marxista filozófia művelése” (uo.). E rezignáció mögött nyilvánvalóan ott érezhető a forradalom bukásának tapasztalata (a megtorlások már 1956 decemberétől megkezdődnek): a dogmatizmus intézményes kereteit nem sikerült felszámolni, nem tehetünk mást, mint hogy megpróbáljuk elszigetelni azt. A Petőfi Kör vitájában nagyjából uralomra jutott az a nézet, hogy nem szabad elfogadni azt, hogy az egyik oldalon is követtek el hibákat, meg a másikon is. Balogh Elemér a személyi kultusz mintájára egyenesen „Lukács-kultuszról” beszél.

Lukács elvtársat tisztelni és becsülni kell, meg kell mondanom, hogy jobban, mint ahogy mi eddig becsültük, mert nem becsültük eléggé, de a Lukács-kultusz, ami már most is van, nem kell, ez ellen harcolni kell. A marxizmus azt tanítja, hogy ahol kialakul a személyi kultusz, ott előbb-utóbb megjelennek a gerinctelen emberek is, akik félelemből vagy számításból kritikátlanul és elvtelenül hajbókolni kezdenek. (Hegedűs B. – Rainer M. 1989. 35.)

Erre rögtön jött egy közbekiáltás: „A ti kezetekben van a hatalom!” (uo.). Vagyis: a „személyi kultusz” fogalma a hatalomhoz kötött fogalom, nem alkalmazható azokra, akik éppen hogy ki vannak zárva a hatalomból. Lukács a zárzóban teszi egyértelművé, hogy a két álláspontot nem lehet úgy közelíteni egymáshoz, hogy egy kicsit mindegyiknek igazat adunk.

Ha arról van szó, hogy kit igazolt az idő, akkor igenis nagyon nyíltan lehet mondani [...], hogy fő vonalában mi azon a vonalon mozogtunk, amely előkészíteni segített a XX. kongresszus ideológiáját, és ezzel szemben az elvtársak lényegében és fő vonalában egy szektáriánus sztálinista vonalat képviseltek. (*Közbeszólás: Ez az!*) (Hegedűs B. – Rainer M. 1989. 94.)

A fenti szétesést gyakran úgy tematizálták, hogy az egyik oldalon van az a filozófia, amely megpróbál közvetlen kapcsolatot keresni az étellel, a másikon pedig az, amely arisztokratikusan tudományos marad. Balogh Elemér ezt mondta: „Pártéletünkben éveken keresztül súlyos hiba volt az elmélet és a gyakorlat, a szó és a tett kettészakadása. A kettő egységének helyreállítása jelenleg

pártunk egyik legfontosabb feladatát jelenti.” (Hegedűs B. – Rainer M. 1989. 36.) Tegyük most emellé Heller Ágnes felszólalásának következő részletét:

[Vissza kell utasítanom] azt a lappangó és régebben mindig felmerülő vádat, hogy a filozófiai életnek azok a képviselői, amelyek csoportjába én is tartozom, valaminő arisztokratizmust képviselnének azért, mert tudományos marxista elméleti kutatásra törekednek. Azt hiszem, éppen az ellenkezője áll, a tudományos marxista gondolkodás [...] az, ami demokratikus, nem pedig arisztokratikus. (*Taps.*) (Hegedűs B. – Rainer M. 1989. 87.)¹

Az elmélet és a gyakorlat azonossága tehát semmiképpen sem jöhet létre úgy, hogy az elméletet megfosztjuk az autonómiájától. És ez a gondolat – egy kicsit szabatosabban kifejtve – szerepel magában a beköszöntőben is:

Azt jelenti-e mindez, hogy a filozófia tudományos jellegének hangsúlyozása ellentétben állana a filozófia és az élet kapcsolatának jogos követelményével? Ellenkezőleg! Legmélyebb meggyőződésünk, hogy csak az alkotó szellemű tudományos filozófia, csak a magas színvonalú, elmélyült kutató munka nyújthat valóban értékes segítséget a szocializmus építésének, a munkásosztály forradalmi pártjának, egész szellemi életünk szocialista irányú fejlődésének. (Fogarasi 1957a. 1.)

A szám cikkeiből egyvalamit rögtön lehet látni: a nem dogmatikus marxista filozófiának Hegel *Logikáját* és az ifjú Marx filozófiai fejlődését „kell” középpontba állítania. (Az előbbiről Fogarasi Béla, az utóbbiról Lukács György írt hosszú tanulmányt.)² És mindenütt a panaszkodás a sok-sok tennivalóra és a nagy elmaradottságra. Fogarasi így kezdi a cikkét:

Miután leomlottak a marxista filozófia alkotó továbbfejlesztése elé mesterségesen emelt korlátok, itt az ideje, hogy [...] a hegeli logika élő tartalmát korszerű formában kifejtjük és leegyszerűsítés nélkül érthetővé tegyük (Fogarasi 1957. 5).

Lukács pedig ezt írja:

Mindenekelőtt hiányzik eddigelé egy alapos monográfia, amely Hegel idealista dialektikájának az ifjú Marx által való meghaladását különböző szakaszaiban tárgyalná. Összefoglaló kísérletünknel ez a hiány nagy nehézségeket okoz nekünk. (Lukács 1957. 36.)

¹ A Petőfi Kör vitájában való fellépéséről Heller Ágnes a mából visszatekintve ezt mondja: „Először tapasztaltam, hogy hatással tudok lenni az emberekre. Mégis azt mondtam magamnak, hogy nem tartozom ide, hiszen a szobám sarkában kéne Hegelt olvasnom.” (Heller 2019. 92.)

² A Petőfi Kör vitájában Lukács mellett Fogarasi jelent meg mint a másik, nagy nemzetközi hírnévvel rendelkező és Magyarországon mellőzött filozófus.

(Nagyon érdekes, hogy a dogmatizmus elleni küzdelemben ez a két témakör újra és újra kitüntetett helyzetbe kerül.)

II. ELSŐ FELVONÁS: A SZERKESZTÉSTŐL A REVIZIONIZMUS-VÁDIG

A folyóirat első száma 1957 áprilisában jelent meg, utána hosszú szünet; a maradék három lapszám, messze nem háromszoros terjedelemben, nagy valószínűséggel csak az év végén került forgalomba. Nagy meglepetésre a szerkesztőbizottságból hiányzik Lukács György és Heller Ágnes, és az utóbbi neve már szerkesztőként sem szerepel. Magyarázat pedig nincs. (Sőt, ebből az összevont számból hiányzik az első számban beharangozott Lukács-, illetve Heller-tanulmány.)³ Valaminek történnie kellett; s valóban, a *Bicikliző majomban* olvashatunk is erről:

Szigeti József [...] küldött egy cikket, amelyben az „ellenforradalom” szó szerepelt. Visszaadtam, az a cikk, amelyik ’56-ot ellenforradalomnak írja le, a *Filozófiai Szemlé*-ben, az én szerkesztésemben nem közölhető. Azonnal leváltottak. (Heller 1999. 138.)

Szigeti tanulmánya persze megjelent, a csillagozott lábjegyzetben olvashatjuk:

Az olvasó külön utalás nélkül is felismerheti [mármint a cikkben], hogy a régi nacionalizmus és kozmopolitizmus bírálata hogyan függ össze az *ellenforradalom* által felelevenített hasonló tendenciák elleni harccal. (Szigeti 1957. 215, kiemelés tőlem: W. J.)

(A *Társadalmi Szemle* hasábjain 1957 közepe táján fölerősödött az események ellenforradalomként való megbélyegzése, és ezzel együtt a „revizionizmus” témája is újra előkerült, lásd Kassai 1957 és Nemes 1958).

Az első lapszámában szerepelt egy kritika Heller Ágnes Csernisevskij-könyvéről, Makai Mária tollából. A műről Heller Ágnes visszatekintve ezt mondja:

Nem rossz maga az alapkoncepció [...]: az etikai racionalizmus és a hasznossági elmélet szintézise az „értelmes egoizmus” formájában. S végül az sem „rossz”, hogy a magam gondolkodására és értelmezésére hagyatkoztam az egyes gondolkodók, illetve egyes gondolatok interpretálásában. (Heller 2009. 42.)

Makai bírálatának konklúziója pedig: „Véleményem szerint Heller Ágnes könyve – a vele kapcsolatos kritikái észrevételek ellenére – elméleti értéke alapján

³ A két tanulmány: Lukács György: *Az avantgardizmus világnézeti alapjai* és Heller Ágnes: *Osztályerkölcs – egyetemes emberi erkölcs*.

nemcsak úttörő jellegű, hanem a modern marxista etikai irodalom kiemelkedő alkotása” (Makai 1957. 178).⁴

1959 áprilisának végén meghalt Fogarasi Béla; a fényképes szerkesztői nekrológ végén olvashatjuk:

Egész életműve megvalósította a marxi-lenini filozófia pártosságának elvét. Tudományos tevékenysége szerves egységet alkotott a párt előtt álló feladatok megvalósítására irányuló propagandamunkával. Egy személyben egyesítette a tudóst és a kommunista forradalmárt. Szilárd meggyőződése volt, hogy ideológiai kérdésekben semmilyen engedményt nem szabad tenni. (Szigeti 1959. 3.)

Az új főszerkesztő Szigeti József lett, és ezek a sorok – teljes biztonsággal állítható – tőle származnak. Ebben a nekrológban elbújtatva a lap új programja jelenik meg. A Petőfi Kör öröksége („a dogmatizmustól és a vulgarizálástól mentes marxista filozófia művelése”) nagyon messzire került (uo.). A következő számtól átalakul a szerkesztőbizottság, most már senki sincs, aki a Petőfi Kör örökségét akár nyomokban is képviselhetné. De még ennél is van lejjebb: a következő számban olyan összeállítás szerepel, amelynek a címe *Az SZKP XXI. kongresszusának egyes elméleti kérdéseiről*. Ebben szerepel Földesi Tamás cikke, a következő zárással:

A XXI. kongresszus tanítása a világháború elkerülhetőségéről, a szocializmus és a világbéke kölcsönös összefüggéséről nagyszerű perspektívát ad a békéért harcoló népek számára, elméletileg megalapozza a sikeres békeharcot (Földesi 1959. 243).

(Ez lett a filozófiából.) És egyébként is, körülbelül 1959–1960-tól megszáporodnak a Szovjetunióval kapcsolatos cikkek és írások. Ilyen passzusokkal:

A XX. és a XXI. kongresszus útmutatásai nyomán a filozófusok közelebb kerültek az élethez, elsőrendű feladatuknak tekintik, hogy a társadalmi és tudományos fejlődés által felvetett problémákat elemezzék, a konkrét tények beható vizsgálata alapján tárják fel a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet általános és speciális törvényszerűségeit az élet legkülönbözőbb területein (Szabó 1960. 131).

⁴ Egy kevésbé kiemelt helyen sokkal jobban megfogalmazza, hogy miben látta a könyv leglényegesebb hozadékát: „Heller Ágnes törekvése éppen arra irányult, hogy a marxi humanizmus nevében [...] elméleti eszközökkel biztosítsa az egyén mindenoldalú érdekelttségét s relatív autonómiáját a szocializmus építésének időszakában. Helyesen mutatott rá arra: döntő hiba elhanyagolni ezt az érdekelttséget, mert az egyéni érdekekről való lemondást a tömegektől közvetlenül csak a forradalmi időszakokban lehet elvárni.” (Uo.) Most éppen túl vagyunk a forradalmon, de hamarosan következik a forradalom „ellenforradalomma” való átértelmezése. Meggyőződésem, hogy Makai ezt követi.

És nem csoda, hogy hamarosan előkerült a „revizionizmus” vádja is. Ennek első áldozata lesz Heller Ágnes, akinek etikai előadásai (*Bevezetés az általános etikába* címmel) 1957-ben egyetemi jegyzetként jelentek meg. A kritika szerzői Makai Mária és Földesi Tamás (én csak az előbbi által frott részekre fogok támaszkodni).

Napjaink ideológiai harcának egyik legfontosabb területe a revizionizmus elleni harc. Amióta a kommunista pártok 1957-es moszkvai értekezlete az objektív helyzet elemzése alapján a nemzetközi munkásmozgalom fő veszélyeként a revizionizmust jelölte meg, számos munka foglalkozott a revizionizmus bírálataival. (Makai–Földesi 1960. 33.)

Mondhatnánk: eljött az ideje annak, hogy ennek a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben is nekiálljunk. Makai nem is sokat teketóriázik: „Az etikában jelentkező revizionizmus magyarországi fő képviselője Lukács György egyik tanítványa, Heller Ágnes” (uo.). Nincs ugyan kifejtve, de a gondolat egyértelmű: az etikai jegyzet a Csernisevskij-könyvhöz képest – a marxizmushoz való hűség tekintetében – visszaesést képvisel. Ez a kritika nem egyszerű bírálat, nem is a recenziók között jelenik meg, hanem súlyos denunciálás.⁵ A fő vád az, hogy Heller az autonóm etika kidolgozásával a marxizmus egyik legalapvetőbb tételét negligálja:

A marxizmus, a munkásosztály érdekeinek tudományos kifejeződése, tudatosan fölérendeli az osztályérdeket koncentráltan kifejező politikát az erkölcsnek, a politikai ítéletet az erkölcsi ítéletnek. A praxis erkölcsi vetülete csak az osztályérdek megvalósításának szélesebb és általánosabb érvényű gyakorlatának alárendelt mozzanataként értékelhető tudományosan. (Makai–Földesi 1960. 37.)

Ezek a mondatok kioktatóak és kinyilatkoztatóak; a szerző az evidenciákat akarja kurziválni, amelyeket a bírált mű szerzője rendre elferdít és meghamisít. A bírálat egyik legérdekesebb részlete az, ahol Makai megpróbálja elhatárolni egymástól Lukács és Heller revizionizmusát.

A „partizánköltő” és hozzátehetjük, a „partizánfilozófus” lukácsi koncepciója bonyolult és ellentmondásos, hosszú fejlődés során alakult ki. Lukács évtizedek alatt nem tudta felszámolni a polgári ideológia hatását, de a polgári befolyásoltság e fennmaradásában szerepet játszott a mozgalomban érvényesülő szektárság is. Ugyanakkor a polgári világnézet ezen elemeinek megőrzése tette lehetetlenné Lukács számára, hogy a szektárság ellen lenini alapon lépjen fel. (Makai–Földesi 1960. 39.)

⁵ Sok szempontból Rudas László 1949-es Lukács elleni támadásához hasonlítható, aminek következtében Lukács könnyen válhatott volna akár egy koncepció per áldozatává is (lásd Rudas 1985. 21–58).

Lukács tehát nem teljesítette a Fogarasi-nekrológban meghirdetett programot: a tudományos tevékenységnek szerves egységet kell alkotnia a propaganda-munkával. De neki azért vannak kisebb-nagyobb mentségei.

Más a helyzet Hellernél. Ő akkor lépett a határozott revizionizmus útjára, amikor már objektíve lehetőség nyílt a régi pártvezetőség hibáinak felszámolására, és akkor fejtette ki torz koncepcióját, amikor – az ellenforradalom után – az ország, marxi-lenini vezetéssel, a konszolidáció és a tisztult légkörben való továbbfejlődés útjára lépett. (Uo.)

Itt tehát nincs mentség: Heller revizionizmusa akadályozza az „ellenforradalom” utáni konszolidáció politikai munkáját. Megérkeztünk a súlyos denunciáláshoz, amely akár életveszélyes fenyegetést is jelenthetett volna. Heller Ágnes erről az esetről írja a *Bicikliző majomban*:

Makai Mária a legjobb barátnőm volt. [...] Bár '56 után elmélyült köztünk a politikai ellentét, még mindig úgy tudtam: ő a legjobb barátnőm. [...] Ahelyett, hogy elmondta volna a véleményét [a jegyzetről], feljelentést írt a pártnak. (Heller 1999. 139.)

Egy pillanatra megállt a levegő: a következő számokban nincs folytatás, nincs reakció, nincs önkritika. Csak az 1964-es évfolyamban megjelent Rudas-visszaemlékezés mutatja, hogy a kritika nem volt tévedés:

Rudas László, a filozófus egész életműve cáfolata annak a burzsoá és revizionista rágalomnak, mely szerint a párt ügyének védelme és szolgálata elszürkíti, önállótlaná és érdekesség nélkülivé teszi a filozófiai munkát (Kiss 1960. 609).⁶

A kritikára Heller csattanós választ adott: a jegyzetet 1970-ben a Magvető Kiadónál (nagyjából változatlanul) könyvként is megjelentette, *A szándéktól a következményig* címmel.⁷ Az ehhez írt előszó véleményem szerint ennek az időszaknak az egyik legfontosabb kortörténeti dokumentuma. Heller elmondja, hogy tizenkét év után mit csinálna másképp; sok mindent, azóta megjelent Lukács *Esztétikája*, már ismerte az *Ontológiát* is, és elkészült *A mindennapi élet* című saját könyve is. De mindennél fontosabb, hogy elmagyarázza, hogyan is kellene ránézni erre a könyvre.

⁶ De igazából mi is indokolja, hogy Rudasról – a 20. századi magyar filozófia korszakos denunciálójáról – nekrológ jelenjen meg, tíz évvel a halála után? Csakis az igazolhatja, hogy emblematisz figurává emelkedett.

⁷ A kiadó igazgatója Kardos György volt, aki korábban az ÁVH katonai hírszerzésének alvezetéseként dolgozott, és akinek számos bátor húzása közül e könyv megjelentetése volt az egyik legbátrabb. (Egy mindössze tizenkét évvel korábban denunciáló kritikának alávetett kéziratot változatlanul jelentetett meg.)

Az etikai előadások elhangzása és megjelenése közötti tizenkét esztendő [...] a marxista filozófia fejlődése szempontjából nem akármilyen tizenkét év volt. Éppen ebben az időszakban kezdődött meg az a ma is tartó folyamat, melyet a „marxizmus reneszánszának” szoktunk nevezni. (Heller 1970. 7.)

A marxizmus reneszánszát, a kifejezést még nem is használva, Lukács György a Petőfi Kör vitáján hirdette meg.

Most legyünk azzal tisztában, hogy ha végignézzük az összes tudományokat [...]: nincs még marxista logika, nincs még marxista esztétika, nincs még marxista etika, nincs még marxista pedagógia, nincs még marxista pszichológia és így tovább. (Hegedűs B. – Rainer M. 1989. 71–72.)

A marxizmus reneszánsza így a filozófiai és a szellemtudományos aldiszciplínák marxista alakzatának kidolgozását jelenti.⁸ Heller Ágnes ezzel szemben egy módszertani meghatározást ad: a marxizmus reneszánszát három, egymással szorosán összefonódó tendenciával lehet jellemezni.

Szakítás a marxizmus dogmatikus megmerevedésével, a személyi kultusz idején uralkodó marxista irányzattal, visszanyúlás Marx eredeti szövegeihez, ezek mondanivalójának, eredeti intencióinak feltárása – s végül a marxi filozófia visszakanyarodása eredeti funkcióihoz (Heller 1970. 7).

A marxizmus reneszánsza a kutató filozófia fönntartása, szembeszegülés azzal, hogy a filozófia közvetlen propagandaanyaggá váljék. A Petőfi Kör jegyzőkönyve szerint, miután Lukács elmondta a marxizmus reneszánszára vonatkozó alap gondolatát, Szigeti József közbekiáltott: „És egyesek már a tankönyveket követelik!” (Hegedűs B. – Rainer M. 1989. 72.) Mintha csak a tankönyvekbe öntés lenne a dogmatizmus egyetlen kritériuma; néhány év alatt – és évtizedekre ki-sugározva – Szigeti a *Filozófia Szemle* (és a magyar filozófiai élet) resztalinizálásának vezéralakja lett.⁹

⁸ Érdekes, hogy Lukács tanítványi köre a későbbiekben nem követte ezt a feladatkijelölést; egyetlen kivétellel: Heller korai etikai koncepciója még ebbe az összefüggésbe illeszkedik. (Habár a „marxizmus reneszánszának” módszertani meghatározása is visszalép ettől.) Túlzott szerénységnek és óvatosságnak tartom ezért, amikor Heller ezt írja: „Ezek az előadások nem tartalmazzák a marxista etikát”. De, tartalmazzák (lásd Heller 1970. 5).

⁹ Nagy kár, hogy az önéletrajzában ebből semmit se lehet fölfedezni, de ennek még a helye is el van tüntetve (lásd Szigeti 2000).

III. MÁSODIK FELVONÁS: A FILOZÓFUSOK ELÍTÉLÉSE

1964-től újra sorra jelennek meg Heller Ágnes tanulmányai a *Magyar Filozófiai Szemle* hasábjain.¹⁰ De most nem ezekkel akarok foglalkozni,¹¹ hanem a revizionizmus-vád „beérésével” és ennek következményeivel. Előbb még két történelmi eseményt kell röviden felvillantanom.

(1) 1968-ban Korčulán, egy nyári egyetemi rendezvényen, magyar filozófusok egy csoportja csatlakozott a Varsói Szerződés prágai bevonulása elleni tiltakozáshoz. A nyilatkozat aláírói között szerepelnek: Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Marisa, Tordai Zádor és Sós Vilmos (Tőkei Ferenc eltűnt). De ezután jött még egy forduló:

Nem elég, hogy a nyilatkozatot aláírjuk: ez pusztán a szovjet intervenció elleni tiltakozás. A saját országunk is részt vett a megszállásban. Nekünk, magyaroknak, Magyarország intervenciója ellen is tiltakoznunk kell, különben a gesztusunk nem ér semmit. Magyarország beavatkozott. Legyünk észnél, nekünk ez ellen fel kell lépünk. (Heller 1999. 225.)

Ez volt az első ellenzéki gesztus 1956 után: a hatalom sem megbocsátani nem tudta, sem nyíltan felróni nem mert.

(2) Lukácsot 1967-ben visszavették (többszöri kérés után) a pártba, ami a tanítványok körében megrökönyödést váltott ki. Eörsi István *Az interjú* című művében írja:

LUKÁCS: Azt akarja kérdezni, hogy ha már miniszter lettem az ötvenhatos forradalmi kormányban, és ha már a forradalom kommunista vezérkarával együtt hurcoltak Romániába, akkor hogyan kérhettem visszavételemet abba a pártba, amely vérrel és vassal – egyebek közt minisztertársaim és régi elvtársaim vérével – teremtette meg a konszolidációt.

EÖRSI: Szórol szóra ezt akartam kérdezni. (Eörsi 2004. 682.)

Ezek után a kultúrpolitika a hetvenes évek elején elkezdte leválasztani a tanítványokat Lukácsról, és szép lassan kriminalizálta őket. Hosszas tanakodás után 1973 elejére meg is született egy döntés, amely a *Magyar Filozófiai Szemle* hasábjain jelent meg, *Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség*

¹⁰ *Rousseau és az Új Héloise* két részben (1964), *A kierkegaard-i esztétika és a zene* (1965), *Létezett-e egységes „reneszánsz embereszmény”?* (1965), *A mindennapi élet szerkezetének vázlatja* (1966) stb.

¹¹ A *Magyar Filozófiai Szemle*ben az ilyen szakfilozófiai cikkek akkoriban „szükséges rossznak” számítottak. A régi vágású filozófus „elméleti tevékenysége, de érdeklődése is kizárólag valamely egészen szűk szakprobléma aprólékos kidolgozására irányul. Eredményei ezért csupán néhány szakember érdeklődésére tarthatnak számot.” (Kiss 1960. 609.)

állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről címmel. Ez egy ad hoc módon összeállított bizottság volt, melynek elnöke természetesen Aczél György.¹² A *Szemle* főszerkesztője ekkor már Szigeti Györgyné volt, aki különböző tankönyvek és lexikonok társszerzőjeként volt ismert, szakmai hírneve nem volt. Egy ilyen dokumentum azonban semmiképpen sem jelenhetett volna meg, ha a lapban Szigeti József már 1959-ben nem honosítja meg a politikai propagandát. De ez így is példátlan: a belső viták után – vagy inkább helyett – a semmiből előlép egy bizottság, amely úgy mutatkozik be, mint az egész filozófiai élet felügyeleti szerve. Eddig az volt a benyomásunk, hogy ami a *Szemle*-ben történik, az a szerkesztők, vagy többnyire a főszerkesztő ízlését tükrözi. De most egy felsőbb hatóság átveszi a parancsnokságot, és a viták helyett egyszerűen ítéletet hirdet. És ez a hatóság már nem egyszerűen (vagy nemcsak) „revizionizmusról” beszél, hanem „antimarxista nézetekről”. (A „revizionisták” még megjavulhatnak, de az „antimarxistákra” csak a kirekesztés várhat.) Hivatalosan ugyan már egy ideje nem volt cenzúra, de ez a beavatkozás egyértelműen a politikai cenzúra gesztusa. De még ennél is súlyosabb, hogy egy hatalmilag megkonstruált politikai szerv valamiféle szuperfilozófusként léphet fel. Az ő szava megfellebbezhetetlen: a szerkesztők csukják be a szemüket, vagy nézzenek félre.¹³ Nem kellett hozzá nagy jóstehetség: ez a gesztus romba fogja dönteni a teljes filozófiai életet és kultúrát. Az „antimarxizmussal” együtt a marxizmus reneszánszának is vége lesz, méghozzá visszahozhatatlanul. Az *Állásfoglalás az MSZMP pár évvel korábban elfogadott „tudománypolitikai irányelveire”* hivatkozik. A kiindulópont egy meglehetősen üres és értelmetlenné tűnő mondat: „A társadalomtudományokat jobban kell ösztönözni fejlődő társadalmunk mai, valódi kérdéseinek feldolgozására.” (MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973. 159.) (Nem állunk messze attól, mint amit a néhány évvel korábbi szovjet beszámolóban olvashattunk: a cél „a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet általános és speciális törvényszerűségeinek vizsgálata”.) Mindenesetre a fenti mondatnak, ha valamilyen értekezleten hangzik el, nem lett volna sem jelentése, sem jelentősége, ha viszont a *Filozófiai Szemle*-ben áll, akkor azt üzeni: nekünk jogunk van beavatkozni a filozófiai életbe (bármik is legyünk), hiszen a hatalom reprezentánsai vagyunk. Aztán következik egy két részből álló okfejtés:

¹² A szöveget azonban szinte biztosra vehetően nem ő írta, de hogy pontosan ki, azt továbbra sem tudjuk. Az valószínűsíthető, hogy több, a rendszerhez lojális, vezető értelmiségit felkértek bizonyos gyanúsítást ítélt művek és tanulmányok véleményezésére. S ebből állította össze valaki a végleges változatot. (Vö. *Állásfoglalás*, vö. *Magyar Filozófiai Szemle* 1973. 159–169)

¹³ Kétség nem férhet hozzá: ez a tizenegy oldalnyi szöveg a *Magyar Filozófiai Szemle* történetének legsötétebb fejezete.

(1) A marxizmus-leninizmus gazdagításának követelményével és a kutatás szabadsága elvével összhangban, az irányelvek leszögezték a tudományos viták szabadságának elvét, s rámutattak arra, hogy „a marxista alapon álló [...] új kutatási irányok kialakulása [...], a szabad tudományos vitalégekör segíti a marxizmus-leninizmus fejlődését” (uo.).

Akkoriban számos pártdokumentum így nézett ki: egy szólam, és utána következik az ellentéte. (2) A nagyobb szabadságban nagyobb lesz a felelősség is, persze csak azért, mert a szabadság ellenére annak az eredménynek kell kijönnie, amit az ideológiai pártvezetés elvár. „A kutatómunka szabadsága egyben nagyfokú politikai felelősséget, következetes önellenőrzést követel” (uo.). Mire eddig eljutottunk, már elolvastunk egy oldalt: el kellett volna dönteni: szabadság, önellenőrzés vagy ellenőrzés? Természetesen az utóbbiról van szó.

Mindennek ismételt leszögezésére azért van szükség, mert a társadalomtudományok terén az alapjában véve pozitív fejlődés mellett visszas, tudományos közéletünkől idegen jelenségek, megnyilvánulások is érezhetők (MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973. 160).

Alapvetően három, de igazából négy mű kerül terítékre: (1) Hegedűs András és Márkus Mária egy amerikai alapítvány varsói konferenciáján *A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái* címmel tartott előadást, amelyben a szocializmus két modelljét különböztették meg, az „államigazgatási modellt” és a „főútvonal” modellt, de mindkettőt problematikusnak tartották: az első nem biztosítja a dinamizmust, a második pedig visszaállítja a nyereségorientáció tőkés elvét. Ezekkel szemben megpróbálkoztak egy harmadik modell fölvázolásával. (2) Heller Ágnes az Egyesült Államokban tartott egy előadást *Elmélet és gyakorlat az emberi szükségletek szempontjából* címmel, amelyben (állítólag) elvitatja a szocialista forradalmak forradalomjellegét. (3) Vajda Mihály a *TELOS* című amerikai folyóiratban jelentette meg *Marxizmus, egzisztencializmus, fenomenológia* című tanulmányát. „Vajda írása a marxizmus filozófiai alapjainak relativizálására irányul, és egy »következetes« pluralista koncepciót fejt ki” (uo. 163). (4) Végül valamivel később kerülnek szóba Bence György, Kis János és Márkus György kéziratjai, amelyek publikálását a kiadók megtagadták (és a szerzőket azon nyomban föl is jelentették). Itt egy kéziratot könyvről volt szó, amely (állítólag) „az egész marxi *Tőkét* zárójelbe teszi” (uo. 165).¹⁴

De igazából mi volt az *Állásfoglalás* baja ezekkel a művekkel? A „felügyeleti szerv” szerint nem a „tudományos súlyuk”, nem a „kispolgári eklektikus beállítottságuk”, hanem csak a politikai irányultságuk miatt kell foglalkozni velük. (Ezeket el lehetne választani egymástól?) De mégis, mi a baj velük? Először is azt mondhatnánk, hogy az utolsót leszámítva minden írás egy amerikai intézményhez

¹⁴ Lásd Bence–Kis–Márkus 1992.

kötődik. A konferenciákra való kiutazásokra és a kéziratok kiküldésére szigorú szabályok vonatkoztak. A *Filozófiai Szemle* olvasói előtt azonban ezekre még csak utalni sem lehetett (ha már éppen a kutatás szabadságát kívánják előmozdítani). Tematikusan tekintve a felügyeleti szervnek három nagy kifogása lehetett: (1) a reálisan létező szocializmus problematizálása – vagy a követett modell, vagy az eredete tekintetében; (2) a marxi elemzések érvényességének kritikai felülvizsgálata és (3) a pluralizmus, amelyről külön is szó esik. „[A hivatkozott] irányelvek [...] kategorikusan elutasították a marxizmus-leninizmus pluralizálását” (uo. 159). Sok minden szól amellett, hogy a pluralizálás valóságos pánikot keltett, mert a politika és a kultúrpolitika vezetői talán úgy gondolták, hogy a marxizmus pluralizmusa a politikai pluralizálódás (a többpártrendszer) kiindulópontja is lehet.¹⁵

Az *Állásfoglalás* gondosan elkerüli Heller tanulmányának igazi kontextusát.¹⁶ A dolgozat az elmélet és a gyakorlat viszonyának különböző konstrukcióiról szól. Vagyis arra válaszol, amiről már eddig is szó volt: a filozófusnak (az elvárások szerint) az elméleti munka mellett mindig valamilyen propagandamunkát is végeznie kell. Heller szerint ez óriási félreértés: az elmélet és a gyakorlat egységének *nem* a filozófus munkájában, hanem a társadalom életében kell megvalósulnia. Az elmélet és a gyakorlat egysége az egyik társadalmi állapotnak a másikba való transzformációját jelenti. És ennek Heller szerint négy alapvető típusa van. (1) A társadalom szektorainak vagy alrendszeinek parciális átalakítása, általában valamilyen célfüggvény szerint – ezt nevezzük részleges reformnak. Ezek kidolgozása és eltervezése mindig a szakemberek feladata. (2) Elképzelhető, hogy a részleges reformok valamiképpen össze is fonódnak, vagy mert párhuzamosan indítják el őket, vagy mert hólabdaszerűen továbbgördülő hatásuk van. Ezt nevezhetjük általános reformnak.

¹⁵ Az *Állásfoglalás* nem is említi Márkus György korszakalkotó tanulmányát, melynek egy összegező helyén ezt olvashatjuk: „A fentiekben kísérletet tettünk arra, hogy néhány ténybelileg fellépő filozófiai felfogás rövid leírásán-jellemzésén keresztül igazoljuk és szemléltessük azt a tényt, hogy a mai marxizmuson belül valóban *különböző* filozófiai áramlatok léteznek egymás mellett. A tény maga, úgy hiszem, kétségtelen, aminthogy kétségtelen az is, hogy tudomásul vétele és elfogadása (nálunk és másutt is) általában mind a mai napig csak igen kis mértékben, vonakodva és erős ellenállásba ütközve történt meg, ha egyáltalán megtörtént.” (Márkus 1968. 1119–1120.) Vajda Mihály tanulmánya ezzel a felütéssel kezdődik: „Furesák ezek az új barátaink. Rokonszenves, elkötelezett emberek, baloldaliak, forradalmárok [tehát marxisták], s ugyanakkor fenomenológusok. Mit akarnak ezek Husserl-től?” (Vajda 2015a. 13.) A marxizmusnak ahhoz, hogy aktuális tudjon maradni, tanulnia kell más, későbbi filozófiáktól. A *Szembeállítás* alappremisszája az, hogy a leggyümölcsözőbb a husserli életmű bizonyos elemeinek a marxizmusba való integrálása, így jön létre a fenomenológiai marxizmus vagy a marxista fenomenológia. De ez az „integrálás” egy rendkívül bonyolult feladat, erre nincs recept, ez nem dogmatizálható, s ezért itt teljesen szükségszerű az interpretációs kísérletek és az irányzatok pluralizálása.

¹⁶ A bemutatott és kárhoztatott dolgozatok közül egyedül Heller Ágnes tanulmányát lehetett olvasni. Az *Állásfoglalás* szerzőjét vagy szerzőit nem riasztotta vissza, hogy így ismertté tesz vagy tesznek olyan gondolatokat, amelyeket pedig gondosan el akartak zárni a közönség elől.

Az általános reformmozgalmak teoretikusait kritikai viszony jellemzi az egész uralkodó társadalmi szisztémához. Ők nem szakemberek, vagy ha azok is, nem szakemberekként lépnek föl, többnyire mozgalmak vezetői vagy ösztársadalmi mozgalmakra apellálnak. (Heller 1972. 102.)

(3) A politikai forradalmak esetében a cél a társadalom egészének radikális átalakítása, és ennek kiindulópontja a politikai hatalom megszerzése. Ugyanakkor a forradalmi mozgásnak van egy sajátos dialektikája:

A mozgalom vezető ereje többnyire egy minden cselekvésre, minden veszély és kockázat vállalására elszánt kisebbség (forradalmi elit), amely azonban élvezzi a tömegek aktív támogatását. A politikai győzelem pillanatától kezdve azonban megindul egy mozgás „visszafelé”: a tömegek aktivitása csökken, majd passzivitásba csap át. (Uo.)

(4) Végül beszélhetünk az ösztársadalmi forradalmi gyakorlatról, amely tulajdonképpen az életforma forradalmát jelenti.

A gyakorlat mindig szélesebb és szélesebb rétegeket involvál, s ezek mindennapi élete a mozgalomban való részvétel következtében átalakul. Ezért az életforma-forradalmak belátható történelmi távon belül mindig irreverzibilisek. Ilyen életforma-forradalmat jelentett pl. az európai történelemben a kereszténység vagy – bizonyos országokban – a reneszánsz is. (Heller 1972. 102–103.)

(Esetleg lehetett volna mondani a felvilágosodást vagy a modernizációt, esetleg a modern tömegtársadalmak kialakulását.)

Az *Állásfoglalás* szerzőjét vagy szerzőit a leginkább az bosszantotta, hogy a szocialista forradalom, amelyről persze közvetlenül szó sem esik, a harmadik csoportba tartozik. A történelem legmagasabb rendű társadalmát nem a legfelső szinten álló forradalom alapozza meg: itt valami baj lesz. De vajon *valóban* ez zavarta a legjobban az *Állásfoglalás* szerzőjét vagy szerzőit? Nem tudhatjuk biztosan, de azt gondolom, hogy volt legalább három másik bosszantó gondolat vagy körülmény. (1) A politikai forradalom dinamikájának leírása: minden forradalom szükségképpen megfagy, a forradalom eredménye egy olyan bürokratikus berendezkedés lesz, amelyben a tömeg apatikussá válik. Így kizárt dolognak mondható, hogy megvalósuljon az állampolgárok aktív közreműködésére épülő „szocialista demokrácia”. (2) A szocialista társadalmak semmiben sem különböznek a kapitalizmustól, mindkét társadalomban fásult, beletörődött emberek élnek a mindennapjaikat; ezt a leszakadást és passzívvá válást nevezhetjük elidegenedésnek is. És nem lesz többé semmiféle támpontunk ahhoz, hogy azt állítsuk: a szocializmusban megnyílnak az elidegenedés leküzdésének lehetőségei. (3) Aktuálisan tekintve azonban még csak nem is ezek a legnagyobb bajok, hanem az első két átalakulási forma egymáshoz való viszonya. 1972 őszén azért

kellett a magyar pártvezetésnek leállítania (szovjet nyomásra) az új gazdasági mechanizmust, mert a parciális gazdasági reformok továbbgyűrűző hatásától féltek. (Még hozzá az alap–felépítmény viszonyából kiindulva; Heller persze már nem hitt ebben a viszonyban.) A reformok összeadódásában Heller Ágnes nem veszélyt, hanem reményt látott. De ez a remény elviselhetetlen volt a pártvezetés számára.

Azt persze senki nem mondta ki nyilvánosan, hogy az *Állásfoglalás* közvetlen következménye az állásvesztés és a fokozatosan bevezetésre kerülő publikációs tilalom.

IV. HARMADIK FELVONÁS: AZ *ONTOLÓGIA* KRITIKÁJA

Lassan a *Szemle* körül is változni kezdett valami: 1976-tól Kéri Elemér lett a felelős szerkesztő, Hermann István pedig a szerkesztőbizottság elnöke. Kéri a Színművészeti Főiskolán tanított, említésre méltó publikációja nincs; Hermann viszont körülbelül tíz évre a magyar filozófiai élet kiskirálya lett. Nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a *Szemle* arculatának lassú változásában neki volt döntő szerepe. A legszembetűnőbb változás az volt, hogy eltűntek a nyílt politikai szövegek és beszámolók a lapból.¹⁷ Talán az egyetlen kivétel a várnai nemzetközi nyári iskoláról szóló beszámoló, amelyben ilyen mondatokat olvashatunk:

[X. Y.] szembeszállt a polgári filozófia képviselőivel, akik Marx nézeteit, valamint a szocializmus ügyét támadják. Kifejtette, hogy a burzsoá nézetek lényege mindig ugyanaz marad, csupán a szereplők változnak. (NN 1978. 681.)

(A beszámoló anonim jelent meg, egy hivatalosan megkapott szöveg lehetett, és a végén csak a fordító neve szerepel.) A lapban új szerkesztők és új szerzők jelennek meg, akik nagy részének nem volt és később sem lett érdemleges teljesítménye. Az első benyomásunk az lehet, hogy a lap cikkei, illetve szerzői (most is) két táborba oszthatók. Az egyik oldalon helyezkednek el Szigeti utódai, az úgynevezett dialektikus materializmus képviselői, akik elsősorban Engels és Lenin írásaira támaszkodtak (mindig némi bevallatlan sztálinista színezettel), a másik oldalon álltak azok, akik Hellerék „revizionizmusát” próbálták korrigálni. Ez a két tábor nagyjából egyensúlyban volt egymással. De talán nem így kellene megközelítenünk az anyagot: kanyarodjunk vissza oda, hogy a *Szemle* lapjairól lassan eltűnik az az elvárás, hogy az elmélet és a párt propagandája szoros egyseget alkosson.

¹⁷ Talán az 1978-ban megjelent *A gondolat hatalma* című könyvnek (Szépirodalmi Könyvkiadó) kellett volna egy új korszak reprezentatív művének lennie; és talán ebből a perspektívából érdemes olvasni ezt a könyvet. De nem lett az.

A dialektikus materializmus egyik [...] sajátos vonása az, hogy nem csupán a tudomány egyik külön diszciplínája, hanem egyben a munkásosztály, a marxi-lenini párt egyik szellemi fegyvere, világnézete (Kiss 1960. 599).

Ennek ugyan vége, de most jön egy új hitvallás, amelyet talán Aczél-doktrínának nevezhetnénk. Eszerint a „mai” körülmények között marxistának lenni annyit jelent, mint Lukács követőjeként föllépni: a kisebb-nagyobb viták ellenére Lukács a MI emberünk. Például, Lukács ugyan nem ítélte meg helyesen az „1956-os eseményeket” és azok következményeit, de a lényeg az, hogy a „kritikája mindig szocialista kritika volt, s nagy súlyt helyezett arra, hogy gondolatait a szocialista mozgalmon belüli reformtörekvések áramába helyezze” (Aczél 1987. 69, 78). Nem úgy, mint a bírált tanítványok: „nem értünk egyet azokkal a jobboldali és revizionista elemekkel [...], akik Lukács György fellépéseit lepelnek használva próbálják saját dugárjukat eladni; és sokszor elferdítve Lukács megnyilatkozásainak értelmét, Lukács presztízsét a maguk érdekei szerint próbálják kihasználni” (Aczél 1987. 20). Új Lukács-tanítványokra van tehát szükség, és Hermann az ő élükre állt.

Aztán következik a *Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról* című szöveg közzlése, az 1978-as évfolyam első számában. A szerzők (az úgynevezett Budapesti Iskola tagjai: Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György és Vajda Mihály) a kéziratot már körülbelül három évvel korábban leadták, de a szerkesztőség sem elutasítani, sem elfogadni nem merete. Ezek a feljegyzések már a hatvanas évek végén elkészültek, és az *Ontológia* első két kötetéről szólnak, és bőven lehetne róluk beszélgetni. Most csak egy olyan megjegyzést szeretnék kiragadni, amely a második kötet *Elidegenedés*-fejezetéhez készült.

Nem értünk egyet a fejezet alapkoncepciójával: a fejezet szerint az elidegenedés [...] kifejezetten csak az egyedre vonatkoztatott, tulajdonképpen személyiségelméleti, nem pedig történetfilozófiai kategória. [...] Az alapkoncepció következményeként Lukács elvtárs az elidegenedés elleni harcot azonosítja az elidegenedés szubjektív vetületei ellen folytatott harccal, amit viszont – s ezzel ismét csak nem tudunk egyet érteni – minden egyes egyén önmaga elidegenedése elleni harcával azonosít. (Fehér–Heller–Márkus–Vajda 1978. 113.)

Mit lehet erre mondani? Valóban érthetetlen, hogy a társadalomfilozófiainak szánt elemzések hogyan és miért csúsznak át egy antropológiai perspektívába. Még akkor is, ha az elemzések ezáltal kapnak egy bizonyos üdeséget, és az is világos, hogy így a szocializmusnak sincs esélye az elidegenedés különböző formáinak leküzdésére. A szerzők kimondatlanul úgy érezték, hogy ebben a koncepcióban van egy történelemfilozófiai rezignáció (legalábbis Lukács korábbi

írásaihoz és a marxi koncepcióhoz képest is).¹⁸ Ez a kritika kétségtelenül immanens, és egyfajta tanácstalanságot sugall. Ugyanakkor egészen mást jelentett a megírásakor, mint a megjelentetésekor. A megjelenéskor már döntő szocializmuskritikai koncepciók állnak a rendelkezésünkre. Jó okkal feltételezhetjük, hogy az elidegenedés objektív értelemben való meghaladhatatlansága ott áll Vajda Mihály elmélete mögött:

Sokszor mondtam [...], hogy a polgári társadalom transzcendálhatatlan. [...] A transzcendálhatatlanság korunk gyakorlati ténye, és abban nyilvánul meg, hogy századunk minden többé-kevésbé sikeres tömegmozgalma [...] a gyakorlatban nem a polgári társadalom – a szó filozófiai, nem pedig szociológiai értelmében – embertelen vonásait semmisítette meg, hanem annak pozitív vívmányait. (Vajda 2015b. 461.)

És a rezignáció érzése minden bizonnyal ott állt Heller – már idézett – ama koncepciója mögött is, mely szerint a politikai forradalmak nem képesek az elidegenedés fölszámolására, habár ő erről mint célról még nem akar lemondani, ezért vezeti be az „életforma-forradalmak” fogalmát.

A *Filozófiai Szemle* azonban a *Feljegyzéseket* egy olyan kontextusba állította, amely nagyjából lehetetlenné teszi az önálló és öncélú tanulmányozásukat. Feltételezhető, hogy Hermann készült írni egy kritikát róluk, amit aztán mégsem vállalt. Tényleg, mit lehetett volna mondani az „elidegenedés”-problematika megközelítéséről? Ehelyett inkább megírta a maga viszonyát az *Ontológiához*, sok-sok történelmi adalékkal, némi ismertetéssel és két kisebb kritikai megjegyzéssel. Az üzenet mindenképpen az volt, hogy a renitens tanítványokkal szemben mi szeretjük ezt a művet. Almási Miklós írja:

Az Öreg közreadta mindenkinek vaskos irattömegét – én is kaptam, csakhogy én nem voltam olyan okos, mint Heller vagy Fehér – csak *áhitattal* tudtam olvasni a könyvet, és sok tanulmányomban ismertettem a szellemi szféra ontológiájának lukácsi felfedezését (Almási 2019. 157 – kiemelés tőlem: W. J.).

(Ennek a legérdekesebb hozadéka egy olyan elemzés volt, amely azt próbálta föltárni, hogy most az *Ontológia* fényében hogy néz ki Lukács esztétikai koncepciója, vö. Almási 1977. 198–228.) Ez az „áhitatos olvasás” politikai követelmény volt; ilyen áhitattal olvas Hermann István is:

Így tehát a *Társadalmi lét ontológiája*, Lukács utolsó műve a maga egészében voltaképpen áttörést jelent korunk filozófiai tendenciáiban. Áttörést mindenek előtt azért,

¹⁸ „Megállapítottuk már, hogy az egyes ember számára személyes elidegenedésének leküzdése szükségképpen túlnyomórészt ideológiai probléma. Ez a komponens minden társadalmi helyzetben kiköveteli a maga jogát.” (Lukács 1976. 779.)

mert nem csak programatikusan, hanem a filozófiai analízisben is bebizonyítja: az objektív valóság törvényszerűségeinek elemzése nélkül és anélkül, hogy ez az elemzés helyet teremtenne minden más analízisnek – nem lehet egy lépést sem előre tenni a döntő tudományos kérdések vizsgálatában. (Hermann 1978. 86.)

Ez az eredmény azért elég vékonyknak tűnik ahhoz, hogy filozófiatörténeti át-törésről beszélhessünk. De most nem is annyira a két mondat igazságtartalma a fontos, hanem a hangulata: az áhítat. Ez az Aczél-doktrína szubjektív vetülete.

És itt a történet egyelőre véget is ér: mire a *Filozófiai Szemlének* ez a fontos száma megjelenik, Heller Ágnes (és barátai) már elhagyták az országot. A *Magyar Filozófiai Szemle* (és a magyar filozófiai élet) pedig, egy kis pozitív elmozdulás ellenére, továbbra is romokban hever.

IRODALOM

- Aczél György 1987. *Elvtársunk, Lukács György*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Almási Miklós 1977. Lukács: az ontológiai művészetelmélet. In uő: *Kényszerpályán*. Budapest, Magvető. 198–228.
- Almási Miklós 2019. *Pisztoly a könyvtárban. Életútinterjú*. Budapest, Kalligram.
- Bence György – Kis János – Márkus György 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-TWINS Kiadó.
- Eörsi István 2004. Az interjú. In uő: *A fogadás. 18 dráma*. Budapest, Noran. 629–690.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György – Vajda Mihály 1978. Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 22/1. 101–114.
- Fogarasi Béla 1957a. Magyar Filozófiai Szemle. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1/1. 1–3.
- Fogarasi Béla 1957b. A hegeli *Logika* néhány problémája. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1/1. 5–18.
- Földesi Tamás 1959. A háborúk elkerülhetetlenségéről szóló lenini tétel fejlődése. *Magyar Filozófiai Szemle*. 3/3–4. 235–244.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.) 1989. *A Petőfi Kör vitái, hiteles jegyzőkönyvek alapján. II. Filozófusvita*. Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE.
- Heller Ágnes 1970. *A szándéktól a következményig*. Budapest, Magvető.
- Heller Ágnes 1972. Elmélet és gyakorlat az emberi szükségletek szempontjából. *Új Írás*. 12/4. 100–107.
- Heller Ágnes 1999. *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Heller Ágnes 2009. *Filozófiám története*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Heller Ágnes 2019. *A véletlen értéke*. Budapest, Noran Libro.
- Hermann István 1978. A társadalmi lét ontológiája (Néhány gondolat az Ontológia megszületéséről). *Magyar Filozófiai Szemle*. 22/1. 69–87.
- Kassai Géza 1957. Hiba, elhajlás, revizionizmus, dogmatizmus. *Társadalmi Szemle*. 26/6. 41–59.
- Kiss Artur 1960. Rudas László (1885–1950). *Magyar Filozófiai Szemle*. 4/4. 599–614.
- Lukács György 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. kötet. Budapest, Magvető.
- Lukács György 1957. Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez (1840–1844). *Magyar Filozófiai Szemle*. 1/1. 36–84.
- Makai Mária 1957. Kritikai megjegyzések egy marxista munkához. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1/1. 169–178.

- Makai Mária – Földesi Tamás 1960. Az etikai revizionizmus kritikájához. *Magyar Filozófiai Szemle*. 4/1. 33–99.
- Márkus György 1968. Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs*. 12/7. 1109–1128.
- MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973. Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle*. 17/1–2. 159–169.
- Nemes Dezső 1958. A magyarországi revizionizmus kifejlődése, mint az ellenforradalom előkészítésének szerves része. *Társadalmi Szemle*. 27/1. 1–21.
- NN 1978. Beszámoló a marxista-leninista filozófusok várnai nemzetközi nyári iskolájának 1977. évi nyolcadik ülészakáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 22/5. 679–684.
- Rudas László 1985. Irodalom és demokrácia. In Ambrus János (szerk.) *A Lukács-élet*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó. 21–58.
- Szabó András György 1960. Tapasztalataink a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Filozófiai Intézetében. *Magyar Filozófiai Szemle*. 4/1. 131–134.
- Szigeti József 1957. A magyar szellemtörténet bírálatához. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1/2–3–4. 215–244.
- [Szigeti József] 1959. Fogarasi Béla 1891–1959. *Magyar Filozófiai Szemle*. 3/1–2. 1–3.
- Szigeti József 2000. *Intellektuális önéletrajzom*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
- Vajda Mihály 2015a. Szembesítés. In uő: *Utam Marxtól. Válogatott művei*. Budapest, Kalligram. 13–57.
- Vajda Mihály 2015b. A marxizmus és Kelet-Európa. Levélféle barátaimnak. In uő: *Utam Marxtól. Válogatott művei*. Budapest, Kalligram. 459–490.